

ΠΤΥΧΕΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΓΣΕΒΕΕ

Επιμέλεια: Δημήτρης Μπαχάρας

Ταυτότητες, αιτήματα,
αναπαραστάσεις στην τέχνη
και τον πολιτισμό

5. Η διαμάχη για την απελευθέρωση του ωραρίου των καταστημάτων 1974–1999

Άκης Παλαιολόγος

Υποψήφιος διδάκτορας Σύγχρονης Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Εισαγωγή

Αντικείμενο του άρθρου αυτού είναι η διαμάχη γύρω από την απελευθέρωση του ωραρίου λειτουργίας των καταστημάτων, από την έλευση της Μεταπολίτευσης έως το τέλος του 20ού αιώνα. Η έρευνα εξετάζει τη στάση της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης –την οποία συγκροτούσαν οι αυτοαπασχολούμενοι και οι ιδιοκτήτες μικρών επιχειρήσεων, στη μεταποίηση, το εμπόριο και τις υπηρεσίες– στο ζήτημα της απελευθέρωσης του ωραρίου, τα 25 αυτά χρόνια. Το ζήτημα του ωραρίου δεν είναι μονοσήμαντο. Απεναντίας, συνδεόταν με διάφορες προεκτάσεις, όπως η αργία της Κυριακής και η διαρκής αύξηση των μεγάλων καταστημάτων λιανικών πωλήσεων. Ως εκ τούτου, μια απλή καταγραφή των γεγονότων γύρω από το ζήτημα του ωραρίου, δεν αποτελεί στόχο της συγκεκριμένης μελέτης, ιδίως σε ένα ερευνητικό πεδίο όπως είναι η παραδοσιακή μικροαστική τάξη της Μεταπολίτευσης, η οποία έχει αποτελέσει αντικείμενο έρευνας κυρίως από την κοινωνιολογία (Τσουκαλάς, 1986· Μοσχονάς, 1986), με τη συμμετοχή της ιστοριογραφίας να είναι περιορισμένη (Ποταμιάνος: 2015, 6–14).

Η παρούσα μελέτη αναφέρεται στην παραδοσιακή μικροαστική τάξη, χρησιμοποιώντας τη σχετική διάκριση του Ν. Πουλιαντζά ανάμεσα σε «παραδοσιακή» και «νέα» μικροαστική τάξη (Πουλιαντζάς, 1990). Συνοπτικά και με βάση τη διάκριση αυτή, στην παραδοσιακή μικροαστική τάξη εντάσσονται οι αυτοαπασχολούμενοι και οι μικροί ιδιοκτήτες που κατέχουν μέσα παραγωγής.¹

Ως προς τη δομή του, το άρθρο χωρίζεται στην ουσία σε δύο μεγάλα τμήματα. Στο πρώτο, παρουσιάζονται τα κυριότερα γεγονότα που σημειώθηκαν γύρω από την απελευθέρωση του ωραρίου. Στο δεύτερο, επιχειρείται να ενταχθεί το ζήτημα του ωραρίου στις ευρύτερες οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές που σημειώθηκαν στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, στο τελευταίο τέταρτο του 20ού αιώνα.

Ως προς τις πρωτογενείς πηγές, χρησιμοποιείται υλικό από το ιστορικό αρχείο της ΓΣΕΒΕΕ. Επιπλέον, αξιοποιούνται έρευνες της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας Ελλάδας (ΕΣΥΕ), όπως ονομαζόταν η σημερινή ΕΛΣΤΑΤ στο χρονικό διάστημα της έρευνας. Τέλος, γίνεται χρήση του κλαδικού Τύπου των επαγγελματοβιοτεχνών, ενώ πληροφορίες, αντλήθηκαν επίσης από τον Τύπο πανελλαδικής κυκλοφορίας και συγκεκριμένα, *Τα Νέα*.

1. Σε γενικές γραμμές ο Πουλιαντζάς περιλαμβάνει στη νέα μικροαστική τάξη τα τμήματα της διανοητικής μισθωτής εργασίας και τους ελεύθερους επαγγελματίες που διασφαλίζουν την εξαγωγή της υπεραξίας στις επιχειρήσεις (π.χ. μηχανικοί), τη συνοχή της κρατικής πολιτικής εξουσίας (π.χ. δικαστικό σώμα, σώματα ασφαλείας) και τη συστηματοποίηση των ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους (π.χ. εκπαιδευτικοί), χωρίς να κατέχουν μέσα παραγωγής (Πουλιαντζάς, 1990: 360–368). Για μια επισκόπηση της συζήτησης σχετικά με την «παραδοσιακή» και τη «νέα» μικροαστική τάξη, (Μηλιός: 2002). Η εν λόγω διάκριση, αποτελεί, επίσης, τη μεθοδολογική αφετηρία σε μια από τις σημαντικότερες πρόσφατες ιστοριογραφικές μελέτες της ελληνικής μικροαστικής τάξης (Ποταμιάνος, 2015: 3).

Η διαμάχη για την απελευθέρωση του ωραρίου: οι βασικοί σταθμοί

ΔΕΚΑΕΤΙΑ 1970

Το ζήτημα του ωραρίου απασχόλησε για πρώτη φορά τον δημόσιο βίο στη διάρκεια της Μεταπολίτευσης, το φθινόπωρο του 1975. Τον Οκτώβριο του συγκεκριμένου έτους, τροπολογία του υπουργείου Εργασίας έθεσε το ζήτημα της αποδέσμευσης του ωραρίου των εμπορικών καταστημάτων από το ωράριο του υπαλληλικού προσωπικού.² Η τροπολογία συνάντησε την έντονη διαφωνία της ΓΣΕΒΕ, καθώς και πρωτοβάθμιων οργανώσεων των επαγγελματιών, βιοτεχνών και εμπόρων.³ Μπροστά στις αντιδράσεις, η κυβέρνηση απέσυρε προσωρινά την επίμαχη τροπολογία (Κατσούδας, 2019: 121).

Ο επόμενος σημαντικός σταθμός εντοπίζεται στο 1976. Τον Δεκέμβριο του 1976, υπογράφηκε συμφωνία μεταξύ των Εμπορικών Συλλόγων του λεκανοπεδίου Αττικής, του Συνδέσμου Επιχειρήσεων Λιανικών Πωλήσεων Ελλάδος (ΣΕΛΠΕ) και της Ομοσπονδίας Ιδιωτικών Υπαλλήλων Ελλάδος (ΟΙΥΕ). Η συμφωνία προέβλεπε την αποδέσμευση του ωραρίου των εμπορικών καταστημάτων από το ωράριο του προσωπικού, την καθιέρωση συνεχούς ωραρίου για τους εργαζόμενους και τη μείωση των ωρών εργασίας των υπαλλήλων από 45 σε 42.⁴

Οι πρώτες αντιδράσεις στις διατάξεις της συμφωνίας προήλθαν από τους επαγγελματιοβιοτέχνες της Αττικής. Ειδικότερα, την πρώτη ημέρα εφαρμογής του νέου ωραρίου (28/2), διοργανώθηκε σε Αθήνα και Πειραιά κλείσιμο των καταστημάτων, με αποφάσεις τοπικών επαγγελματιοβιοτεχνικών οργανώσεων. Οι κινητοποιήσεις είχαν υψηλή συμμετοχή, καθώς το 80% των καταστημάτων παρέμειναν κλειστά.⁵

Από την πλευρά της η ΓΣΕΒΕ, μετά από μια σειρά άκαρπων συναντήσεων με κυβερνητικούς παράγοντες,⁶ κήρυξε πανελλαδική απεργία στις 21 Μαρτίου 1977. Η απεργία είχε καθολική συμμετοχή, τόσο στην επαρχία όσο και στην Αττική. Ενδεικτικό του κλίματος που επικρατούσε ήταν ότι ο Εμπορικός Σύλλογος Αθήνας, που είχε συνυπογράψει την εφαρμογή του συνε-

χούς ωραρίου, ζήτησε τον τερματισμό της πιλοτικής εφαρμογής του.⁷

Τα βασικά επιχειρήματα της Συνομοσπονδίας ήταν ότι η αποδέσμευση, σε συνδυασμό με την καθιέρωση ενός ακατάλληλου για την Ελλάδα ωραρίου που θα περιλάμβανε «άχρηστες» μεσημβρινές ώρες, θα ήταν καταστροφική για τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις και επαχθής για το προσωπικό, καθώς και ότι δημιουργούνταν συνθήκες αθέμιτου ανταγωνισμού, με τα μεγάλα καταστήματα να αποκτούν πλεονεκτήματα εις βάρος των μικρομεσαίων.⁸

Το καλοκαίρι της ίδιας χρονιάς, η κυβέρνηση κάλεσε σε διάλογο όλους τους εμπλεκόμενους με το ωράριο φορείς. Οι προτάσεις που κατέθεσε η ΓΣΕΒΕ ήταν αυτές που τελικά επικράτησαν: μεικτό ωράριο (τρεις ημέρες συνεχές και τρεις διακεκομμένο) 45 ωρών και ταύτιση του ωραρίου λειτουργίας των καταστημάτων με το ωράριο εργασίας του προσωπικού (Κατσούδας, 2019: 122).

ΔΕΚΑΕΤΙΑ 1980

Δέκα χρόνια μετά τις κινητοποιήσεις του 1977, το θέμα του ωραρίου εισήλθε και πάλι στον δημόσιο βίο. Τον Ιούλιο του 1987, η Εκτελεστική Επιτροπή της ΓΣΕΒΕ εξέφρασε την αντίθεσή της στην πρόθεση της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ να απελευθερώσει το ωράριο, σημειώνοντας ότι έτσι θα διευκολύνει περαιτέρω τη διείσδυση πολυεθνικών αλλά και μεγάλων καταστημάτων ελληνικών συμφερόντων στη εσωτερική αγορά.⁹

Λίγους μήνες μετά, ο υπουργός Εργασίας, Γ. Γεννηματάς, απέστειλε έγγραφο στους ενδιαφερόμενους φορείς ζητώντας τις θέσεις τους επί της μορφής του ωραρίου. Η ΓΣΕΒΕ τάχθηκε και πάλι κατά της αποδέσμευσης, ζητώντας την καθιέρωση ωραρίου έως 45 ώρες την εβδομάδα, τέσσερις μέρες συνεχές και δύο διακεκομμένο, σε πανελλαδική κλίμακα.¹⁰

Στις 23 Δεκεμβρίου 1987, η κυβέρνηση έδωσε στη δημοσιότητα τις βασικές διατάξεις του νέου ωραρίου: αυξημένο συνεχές ωράριο λειτουργίας των καταστημάτων, 50 ωρών την εβδομάδα, ενώ για τους υπαλλήλους, προβλεπόταν πενθήμερη και 40ωρη εργασία.¹¹

Η πρώτη αντίδραση στο νέο ωράριο, πραγματοποιήθηκε στις 13 Ιανουαρίου 1988. Τη συγκεκριμένη ημέρα, διοργανώθηκε 24ωρο κλείσιμο των καταστημάτων στο πολεοδομικό συγκρότημα Αθήνας-Πειραιά, με πρωτοβουλία της Ομοσπονδίας Ενώσεων ΕΒΕ Αθήνας-Ατ-

2. *Τα Νέα*, 14/10/1975, 18/10/1975, 22/10/1975.

3. *Τα Νέα*, 17/10/1975, 21/10/1975.

4. Αρχείο ΓΣΕΒΕΕ, φάκελος Πρακτικά Συνεδριάσεων Εκτελεστικής Επιτροπής 23-24/5/1975 ως 15/2/1979, Πρακτικό Συνεδρίασης Εκτελεστικής Επιτροπής, 20/1/1977, χ.α. Για μια πιο εκτενή παρουσίαση των αλλαγών στο ωράριο, βλ. *Μέλλον Επαγγελματιών-Βιοτεχνών*, 10/3/1977.

5. Αρχείο ΓΣΕΒΕΕ, φ. Πρακτικά Συνεδριάσεων Εκτελεστικής Επιτροπής 23-24/5/1975 ως 15/2/1979, Πρακτικό Συνεδρίασης Εκτελεστικής Επιτροπής, 4/3/1977, χ.α.· *Μέλλον Επαγγελματιών-Βιοτεχνών*, 28/2/1977.

6. Αρχείο ΓΣΕΒΕΕ, Πρακτικό Συνεδρίασης Εκτελεστικής Επιτροπής, 20/1/1977, ό.π.

7. *Μέλλον Επαγγελματιών-Βιοτεχνών*, 28/3/1977, 7/4/1977· *Τα Νέα*, 21/3/1977· Αρχείο ΓΣΕΒΕΕ, φ. Εξερχόμενα 22/1/1976-29/6/1978, ΓΣΕΒΕ, «Το καθολικό κλείσιμο των καταστημάτων της 21ης Μαρτίου και η πραγματική του έννοια», 26/3/1977.

8. *Μέλλον Επαγγελματιών-Βιοτεχνών*, 10/3/1977, 17/3/1977.

9. Αρχείο ΓΣΕΒΕΕ, φ. Πρακτικά Συνεδριάσεων Εκτελεστικής Επιτροπής 18/1/1987 ως 4/10/1987, Πρακτικά Συνεδρίασης Εκτελεστικής Επιτροπής, 19/7/1987, σσ. 19-20, 31, 37.

10. Αρχείο ΓΣΕΒΕΕ, φ. Πρακτικά Συνεδριάσεων Εκτελεστικής Επιτροπής 18/1/1987 ως 4/10/1987, Πρακτικά Συνεδρίασης Εκτελεστικής Επιτροπής, 29/11/1987, σσ. 63-71, 101-102.

11. *Τα Νέα*, 8/1/1988.

τικής. Τα ποσοστά συμμετοχής κυμάνθηκαν στο 50% στο εμπορικό κέντρο της Αθήνας, καθώς ο Εμπορικός Σύλλογος Αθήνας δεν μετείχε στην κινητοποίηση. Στις συνοικίες, αντίθετα, τα ποσοστά ήταν πολύ υψηλά (άνω του 95% σύμφωνα με τις ενώσεις των ΕΒΕ Αττικής), ενώ αντίστοιχα υψηλή ήταν η συμμετοχή των επαγγελματιοβιοτεχνικών επιχειρήσεων της ευρύτερης περιοχής του Πειραιά. Η κινητοποίηση των ΕΒΕ ενισχύθηκε από τον Σύλλογο Εμποροϋπαλλήλων Αθηνών, που προχώρησε σε απεργία την ίδια μέρα, τασσόμενος κατά της αποδέσμευσης του ωραρίου.¹²

Στα τέλη Ιανουαρίου, δημοσιεύθηκε η Πράξη Υπουργικού Συμβουλίου, που περιείχε τις διατάξεις που προαναφέρθηκαν. Το νέο ωράριο, θα εφαρμοζόταν την 1η Φεβρουαρίου 1988 στο λεκανοπέδιο Αττικής. Για τους καταστημάτρχες που δεν θα εφαρμόζαν τις διατάξεις του νέου ωραρίου, προβλέπονταν ποινές που έφταναν ως φυλάκιση έξι μηνών. Το ωράριο αυτό θα ίσχυε για τη χειμερινή περίοδο, ενώ το θερινό (15 Ιουνίου – 15 Σεπτεμβρίου) θα παρέμενε διακεκομμένο.¹³

Μπροστά στη εξέλιξη αυτή, ο επαγγελματιοβιοτεχνικός κόσμος αποφάσισε νέες κινητοποιήσεις. Συγκεκριμένα, η Συντονιστική Επιτροπή Αγώνα,¹⁴ προκήρυξε 48ωρο κλείσιμο καταστημάτων σε Αθήνα και Πειραιά στις 1–2 Φεβρουαρίου. Το ΔΣ της ΓΣΕΒΕ, αποφάσισε να τεθεί η Συνομοσπονδία επικεφαλής του διήμερου κλείσματος.¹⁵

Η συμμετοχή στην κινητοποίηση ήταν υψηλή, καθώς χιλιάδες μικρομεσαία εμπορικά, βιοτεχνικά και επαγγελματικά καταστήματα παρέμειναν κλειστά σε Αθήνα και Πειραιά, ενώ συμμετείχαν με απεργία και αρκετές ενώσεις εμποροϋπαλλήλων που διαφωνούσαν με το νέο ωράριο. Ειδικότερα, σύμφωνα με τους διοργανωτές, η συμμετοχή έφτασε στο 75% στο κέντρο της Αθήνας, στο 95% στις συνοικίες της πρωτεύουσας και στο 95% στον Πειραιά.¹⁶ Ακόμη, οι Εμπορικοί Σύλλογοι Αθήνας και Πειραιά διοργάνωσαν 24ωρο κλείσιμο καταστημάτων, την πρώτη ημέρα της κινητοποίησης.¹⁷

Παρά τις κινητοποιήσεις, το νέο ωράριο ξεκίνησε να εφαρμόζεται. Στα τέλη Φεβρουαρίου, το ΔΣ της ΓΣΕΒΕ έλαβε απόφαση για 24ωρο προειδοποιητικό κλείσιμο των καταστημάτων και των μικρών επιχειρήσεων. Η νέα κινητοποίηση είχε πανελλαδικό χαρακτήρα και ορίστηκε για τις 10 Μαρτίου 1988.¹⁸

Η κινητοποίηση της 10ης Μαρτίου χαρακτηρίστηκε από συμμετοχή της τάξης του 95% σε πανελλαδική κλίμακα, ενώ συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας των ΕΒΕ, πραγματοποιήθηκαν σε τουλάχιστον 25 πόλεις. Στη συγκέντρωση της Αθήνας, εγκρίθηκε ψήφισμα με τα ακό-

λουθα αιτήματα: εβδομαδιαίο ωράριο 45 ωρών για τα εμπορικά και 48 για τα καταστήματα τροφίμων, καθώς και ενιαίο ωράριο κατά νομό και κλάδο, στη βάση της σύνθεσης των προτάσεων των ΕΒΕ και των μισθωτών εργαζομένων.¹⁹

Η τελευταία κινητοποίηση για το ωράριο το 1988, πραγματοποιήθηκε τον Σεπτέμβριο, κατά την έναρξη της εφαρμογής του χειμερινού ωραρίου στις 15 Σεπτεμβρίου, σύμφωνα με τις διατάξεις της σχετικής Πράξης Υπουργικού Συμβουλίου.²⁰ Ειδικότερα, οι οργανώσεις επαγγελματιών, βιοτεχνών και εμπόρων της Αττικής, αποφάσισαν – με τη συμπαράσταση του ΔΣ της ΓΣΕΒΕ – το κλείσιμο των καταστημάτων τους στις 16 Σεπτεμβρίου, ενάντια στην εφαρμογή του χειμερινού ωραρίου, το οποίο χαρακτήριζαν «εξοντωτικό».²¹ Τα ποσοστά συμμετοχής στην κινητοποίηση της 16ης Σεπτεμβρίου δεν ήταν ενιαία κατανομημένα. Στο κέντρο της Αθήνας, η συμμετοχή ήταν περίπου 60%, ενώ στις συνοικίες της πρωτεύουσας τα ποσοστά κυμάνθηκαν από 60% ως 98%. Η συμμετοχή στον Πειραιά ήταν μεγάλη και ομοιογενής, καθώς τα ποσοστά ήταν μεταξύ 90% και 95%.²²

Οι παραπάνω κινήσεις των μικρομεσαίων συνέπλευσαν με τη γενικευμένη διαφωνία του εμπορικού κόσμου για το νέο ωράριο. Είναι ενδεικτικό ότι σε σχετικό ερωτηματολόγιο που μοίρασαν στα μέλη τους οι Εμπορικοί Σύλλογοι της Αττικής, το 80%–90% των επιχειρηματιών τάχθηκε υπέρ της επαναφοράς του διακεκομμένου ωραρίου.²³

Από τις κινητοποιήσεις, οι ΕΒΕ αποκόμισαν βραχυπρόθεσμα οφέλη για τρεις λόγους. Πρώτον, το αλλαγμένο ωράριο είχε εφαρμογή στην Αττική και όχι στην υπόλοιπη επικράτεια και δεύτερον, δεν έθιγε το θερινό ωράριο, το οποίο παρέμενε διακεκομμένο. Τρίτον, η κυβέρνηση δεν έδειξε διάθεση να εφαρμόσει τις αυστηρές ποινές που προβλέπονταν για τους καταστημάτρχες που δεν τηρούσαν το νέο ωράριο, κάτι που μπορεί να αποδοθεί στην παρατεταμένη προεκλογική περίοδο στην οποία είχε εισέλθει η χώρα.

ΔΕΚΑΕΤΙΑ 1990

Οι επόμενες εξελίξεις σημειώθηκαν το καλοκαίρι του 1990. Η κυβέρνηση της ΝΔ κατέθεσε ένα πολυνομοσχέδιο, το οποίο έμεινε γνωστό ως «αναπτυξιακό». Μεταξύ άλλων, προέβλεπε την πλήρη απελευθέρωση του ωραρίου λειτουργίας των εμπορικών καταστημάτων από τις ώρες εργασίας των εμποροϋπαλλήλων, καθώς

12. *Τα Νέα*, 14/1/1988· *Βιοτέχνης*, 15/1/1988.

13. *Τα Νέα*, 30/1/1988.

14. Στη Συντονιστική Επιτροπή μετείχαν, μεταξύ άλλων, η Ομοσπονδία Επαγγελματιοβιοτεχνικών Ενώσεων Αθήνας–Αττικής, η Ομοσπονδία Επαγγελματιών Βιοτεχνών Αθήνας, η Ομοσπονδία Βιοτεχνικών Σωματείων Αθήνας, η Ομοσπονδία Βιοτεχνικών Σωματείων Πειραιά και ο Σύλλογος Εμποροϋπαλλήλων Αθήνας.

15. Αρχείο ΓΣΕΒΕΕ, φ. Εξερχόμενα 8/1/1988 ως 10/7/1988, Απόφαση του ΔΣ της ΓΣΕΒΕ, 25/1/1980.

16. *Τα Νέα*, 2/2/1988.

17. *Τα Νέα*, 30/1/1988.

18. *Μέλλον Επαγγελματιών–Βιοτεχνών*, 29/2/1988.

19. Αρχείο ΓΣΕΒΕΕ, φ. Εξερχόμενα 8/1/1988 ως 10/7/1988, Δελτίο Τύπου ΓΣΕΒΕ, 10/3/1988· *Βιοτέχνης*, 20/3/1988· *Μέλλον Επαγγελματιών–Βιοτεχνών*, 20/3/1988· *Τα Νέα*, 11/3/1988.

20. *Βιοτέχνης*, 2/2/1988.

21. *Μέλλον Επαγγελματιών–Βιοτεχνών*, 5/9/1988.

22. *Βιοτέχνης*, 16/9/1988· *Μέλλον Επαγγελματιών–Βιοτεχνών*, 16/9/1988· *Νέα ΕΒΕ (1988)*, 13–14: 3–4.

23. *Μέλλον Επαγγελματιών–Βιοτεχνών*, 25/10/1988.

και τη συνολική επέκταση των ωρών λειτουργίας των καταστημάτων.²⁴

Από την πλευρά της, η ΓΣΕΒΕΕ αντιτάχθηκε σφύδρα στο ζήτημα του απελευθερωμένου ωραρίου, ο στόχος του οποίου, κατά τη Συνομοσπονδία, ήταν η αναδιανομή του τζίρου υπέρ των μεγάλων επιχειρήσεων, η ανατροπή των όρων ύπαρξης των μικρών εμπορικών καταστημάτων και η εκτόπισή τους από την αγορά. Επιπρόσθετα, εκτιμούσε ότι η αύξηση των ωρών λειτουργίας των καταστημάτων ισοδυναμούσε με αύξηση του χρόνου εργασίας κατά 68% για να επιτευχθεί ο ίδιος τζίρος.²⁵

Οι αντιδράσεις συνεχίστηκαν, με το ΔΣ της ΓΣΕΒΕΕ να αποφασίζει 24ωρο προειδοποιητικό πανελλαδικό κλείσιμο των καταστημάτων και των εργαστηρίων στις 4 Ιουλίου 1990 και παρόμοια κινητοποίηση, στις 11 Ιουλίου. Η σχετική απόφαση υπογράμμιζε ότι το νέο ωράριο θα ανέτρεπε την οικογενειακή και την κοινωνική ζωή των ΕΒΕ και θα δημιουργούσε χιλιάδες ατομικά ωράρια που δεν θα εξυπηρετούσαν τους καταναλωτές.²⁶

Οι δύο πανελλαδικές κινητοποιήσεις δεν είχαν την προσδοκώμενη από τη Συνομοσπονδία συμμετοχή. Τόσο στις 4 όσο και στις 11 Ιουλίου, παρατηρήθηκαν μεγάλες διακυμάνσεις στη συμμετοχή των μικρομεσαίων εμπόρων και επαγγελματιοβιοτεχνών: το ποσοστό συμμετοχής στο κλείσιμο της 4ης Ιουλίου κυμάνθηκε από 30% ως 80% πανελλαδικά, με διαφοροποιήσεις ανά κλάδο και περιοχή.²⁷ Εξίσου έντονες διακυμάνσεις παρουσίασε και η κινητοποίηση της 11ης Ιουλίου. Στην Αττική, η συμμετοχή κυμάνθηκε από 20% (στο κέντρο της Αθήνας) έως 95% (στις συνοικίες του Πειραιά). Στην υπόλοιπη η Ελλάδα, η συμμετοχή σε Θεσσαλονίκη και Πάτρα κυμάνθηκε στο 60%. Η μικρότερη συμμετοχή σημειώθηκε σε Αλεξανδρούπολη (15%), Ναύπλιο (30%) και Πρέβεζα (50%), ενώ σε Άργος, Καρδίτσα, Χαλκίδα, Θήβα, Αγρίνιο, Ιωάννινα, Ηράκλειο, Νάουσα, Λάρισα, Βόλο και Τρίκαλα, η συμμετοχή είχε ποσοστά από 70% ως 95%.²⁸

Η Συνομοσπονδία απέδωσε τα παραπάνω αποτελέσματα σε εσωτερικές οργανωτικές αδυναμίες. Σε σχετικές δηλώσεις του, ο γενικός γραμματέας της Συνομοσπονδίας, Νίκος Σκορίνης, απέδωσε τις διακυμάνσεις στη συμμετοχή στο πολύ μικρό χρονικό περιθώριο για την προετοιμασία της κινητοποίησης και στην παραπληροφόρηση που υπήρξε από διάφορα μέσα σχετικά με την ημερομηνία της κινητοποίησης και η οποία δημιούργησε αναστολές σε τμήμα των ΕΒΕ.²⁹

Εδώ, θα πρέπει να σημειωθεί ότι από τις 2 Ιουλίου, η ΔΕΗ πραγματοποιούσε πανελλαδική απεργία και οι συχνές διακοπές ρεύματος είχαν προκαλέσει σημαντικά προβλήματα σε καταστημάτάρχες, ιδίως στους

κλάδους της εστίασης, των τροφίμων και των νωπών προϊόντων, με συνέπεια σημαντικό τμήμα των μικρομεσαίων να δώσει το βάρος στην αντιμετώπιση των ζημιών του, κάτι που είχε αντίκτυπο στις κινητοποιήσεις.³⁰

Η επόμενη διαμάχη για το θέμα το ωραρίου σημειώθηκε δύο χρόνια αργότερα. Την 1η Οκτωβρίου 1992, δημοσιεύτηκε το Προεδρικό Διάταγμα (Π.Δ.) 39/92, το οποίο προέβλεπε την πλήρη απελευθέρωση του ωραρίου λειτουργίας των καταστημάτων, όλες τις ώρες και τις μέρες της εβδομάδας, πλην της Κυριακής. Σύμφωνα με το υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, το απελευθερωμένο ωράριο αποτελούσε αναγκαιότητα για την εγχώρια οικονομία, ενόψει του ανταγωνισμού που θα αναπτυσσόταν στην Ευρωπαϊκή Κοινή Αγορά, από την 1η Ιανουαρίου 1993.³¹

Η πλήρης απελευθέρωση συνάντησε γενικευμένη διαφωνία. Ειδικότερα, σε δημοσκόπηση που διενήργησε η εταιρεία ICAP, το 50,8% των εμπόρων και των ελεύθερων επαγγελματιών αλλά και ένα μεγάλο τμήμα των καταναλωτών τάσσονταν κατά του πλήρως απελευθερωμένου ωραρίου. Επιπλέον, την αντίθεσή τους δήλωσαν η ΓΣΕΕ, η ΟΙΥΕ, ο σύνδεσμος των σουπερ μάρκετ (ΣΕΣΜΕ), εμπορικοί σύλλογοι, επιμελητήρια και η Ένωση Καταναλωτών Ελλάδας. Σύμφωνα με τους διαφωνούντες, θα σημειωνόταν κύμα απολύσεων, αφού θα αυξανόταν το λειτουργικό κόστος των μικρών επιχειρήσεων, θα δημιουργείτο αθέμιτος ανταγωνισμός και χιλιάδες μικρομεσαίες επιχειρήσεις θα οδηγούνταν σε κλείσιμο. Στο ίδιο μήκος κινήθηκε και η ανακοίνωση της ΓΣΕΒΕΕ, που έκανε λόγο για «πλήρη συνταύτιση της κυβέρνησης με τις ξένες πολυεθνικές».³²

Παρά τις διαφωνίες, για το ζήτημα του ωραρίου, δεν πραγματοποιήθηκαν άλλες κινητοποιήσεις πανελλαδικής εμβέλειας. Ο βασικός λόγος ήταν ότι στην πράξη, πλην ορισμένων πολύ μεγάλων εμπορικών μονάδων, το πλήρως απελευθερωμένο ωράριο δεν υιοθετήθηκε από κανέναν φορέα του εμπορίου,³³ τόσο για τους λόγους που προαναφέρθηκαν όσο και γιατί η εφαρμογή του δεν ήταν υποχρεωτική για τα καταστήματα.³⁴

Αυτό δεν σήμαινε ότι το θέμα δεν έπαψε να απασχολεί τους μικρομεσαίους. Το μείζον πλέον ζήτημα για τη ΓΣΕΒΕΕ και τους υπόλοιπους εμπλεκόμενους φορείς ήταν η καταστρατήγηση της αργίας της Κυριακής. Πιο συγκεκριμένα, οι διατάξεις του Π.Δ. 39/92 προέβλεπαν τη λειτουργία καταστημάτων την Κυριακή σε περιοχές με αυξημένη τουριστική κίνηση. Το πρόβλημα συνίστατο στο ότι, στο σχετικό νομοθέτημα υπήρχαν «παράθυρα», με τα οποία το σύνολο περίπου της χώρας χαρακτηριζόταν ως τουριστική περιοχή.³⁵ Σύμφωνα με τη ΓΣΕΒΕΕ, το Προεδρικό Διάταγμα χαρακτήριζε πάνω από το 90% της επικράτειας ως τουριστική· ιδίως η

24. Αρχείο ΓΣΕΒΕΕ, φ. Εξερχόμενα 14/5/1990 ως 20/9/1990, Δελτίο Τύπου ΓΣΕΒΕΕ, 26/6/1990· *Τα Νέα*, 23/6/1990, 26/6/1990.

25. Αρχείο ΓΣΕΒΕΕ, Δελτίο Τύπου ΓΣΕΒΕΕ, 26/6/1990.

26. Αρχείο ΓΣΕΒΕΕ, φ. Εξερχόμενα 14/5/1990 ως 20/9/1990, Δελτίο Τύπου ΓΣΕΒΕΕ 2/7/1990· Δελτίο Τύπου ΓΣΕΒΕΕ, 3/7/1990.

27. *Βιοτέχνης*, 5/7/1990.

28. Αρχείο ΓΣΕΒΕΕ, φ. Εξερχόμενα 14/5/1990 ως 20/9/1990, Δελτίο Τύπου ΓΣΕΒΕΕ, 11/7/1990.

29. *Τα Νέα*, 5/7/1990.

30. *Τα Νέα*, 3/7/1990, 4/7/1990.

31. *Τα Νέα*, 3/10/1992.

32. *Τα Νέα*, 8/10/1992· *Βιοτέχνης*, 8/10/1992.

33. Βλ. ενδεικτικά εκτενή ρεπορτάζ, *Τα Νέα*, 7/10/1992, 12/10/1992, 7/11/1992.

34. *Τα Νέα*, 23/6/1990.

35. *Τα Νέα*, 5/10/1992, 6/10/1992, 8/10/1992.

διάταξη που θεωρούσε τουριστικά όσα καταστήματα λειτουργούσαν σε απόσταση 200 μέτρων δεξιά ή αριστερά των εθνικών αρτηριών.³⁶

Το 1993, άρχισε να διαφαίνεται από σειρά μεγάλων καταστημάτων η πρόθεση να ανοίγουν και τις Κυριακές. Τον Απρίλιο, η εξαγγελία μεγάλου πολυκαταστήματος στο κέντρο της Αθήνας να θέσει σε δοκιμαστική εφαρμογή την κυριακάτικη λειτουργία, προκάλεσε την οξεία αντίδραση του Συλλόγου Εμποροϋπαλλήλων της πρωτεύουσας. Την ίδια περίπου περίοδο, τη δοκιμαστική λειτουργία την Κυριακή είχαν επιχειρήσει και μικρότερες εμπορικές επιχειρήσεις στα προάστια κυρίως της Αθήνας, με την κίνηση όμως να είναι περιορισμένη και το εγχείρημα να οδηγείται σε ναυάγιο.³⁷ Οι αντιδράσεις κλιμακώθηκαν το καλοκαίρι του 1993, όταν ο ΣΕΛΠΕ, που εκπροσωπούσε τις μεγάλες μονάδες λιανικής πώλησης, καθώς και σειρά πολυκαταστημάτων, πολυεθνικών και ελληνικών συμφερόντων, εξέφρασαν την πρόθεση να υιοθετήσουν την κυριακάτικη λειτουργία, από την εφαρμογή του χειμερινού ωραρίου, τον Σεπτέμβριο.³⁸

Μετά τα παραπάνω, στις 28 Ιουλίου 1993, υπεγράφη συμφωνία εθνικής εμβέλειας από σειρά εργοδοτικών και εργατικών οργανώσεων, με την οποία δεσμεύονταν να τηρήσουν την κυριακάτικη αργία, ενώ καλούσαν την κυβέρνηση να καταργήσει άμεσα τη ρύθμιση που αφορούσε τις τουριστικές περιοχές. Τη συμφωνία υπέγραψαν η ΓΣΕΒΕΕ, η Εθνική Συνομοσπονδία Ελληνικού Εμπορίου (ΕΣΕΕ) και ο ΣΕΣΜΕ από τους εργοδοτικούς φορείς και η ΓΣΕΕ, η ΟΙΥΕ και ο Σύλλογος Εμποροϋπαλλήλων Αθήνας, από την πλευρά των εργαζομένων.³⁹ Η συμφωνία εξέφραζε την κατηγορηματική αντίθεση στην κατάργηση της κυριακάτικης αργίας, υπογραμμίζοντας ότι δημιουργούσε συνθήκες άνισου ανταγωνισμού υπέρ ορισμένων μεγάλων καταστημάτων, κυρίως ξένων συμφερόντων, «για την εξυπηρέτηση των οποίων άλλωστε και προωθήθηκε εις βάρος του συνόλου των ελληνικών επιχειρήσεων η ρύθμιση αυτή».⁴⁰ Τέλος, οι οργανώσεις που υπέγραψαν την προαναφερθείσα συμφωνία, απέστειλαν υπόμνημα στον Πρωθυπουργό, Κ. Μητσοτάκη, με το οποίο ζητούσαν τη διαφύλαξη της αργίας της Κυριακής.⁴¹

Το καλοκαίρι του 1994, η κυβέρνηση επικύρωσε την πλήρη απελευθέρωση του ωραρίου, με το νόμο 2224. Ο συγκεκριμένος νόμος προέβλεπε την 24ωρη ελεύθερη λειτουργία των καταστημάτων, όλες τις ημέρες, εκτός από Κυριακές και αργίες. Σε άλλο άρθρο του, ο ν. 2224 προέβλεπε ότι το ωράριο λειτουργίας των καταστημάτων ανά γεωγραφική περιοχή θα ρυθμιζόταν με αποφάσεις των Νομαρχιακών Συμβουλίων, αφού οι ενδιαφερόμενες οργανώσεις εργοδοτών και εργαζομένων διατύπωναν γραπτώς τη γνώμη τους. Συναρμόδιοι για το ωράριο ήταν οι υπουργοί Εργασίας, Εμπορίου και

Τουρισμού.⁴²

Το ανθρωπινό, διακεκομμένο ωράριο, 48–52 ωρών την εβδομάδα και η διασφάλιση της κυριακάτικης αργίας, αποτέλεσαν αιτήματα της ΓΣΕΒΕΕ, στο πλήθος των κινητοποιήσεων που διοργάνωσε για σειρά ζητημάτων, στο διάστημα 1994–1996.⁴³ Η Συνομοσπονδία δεν έπαψε να επισημαίνει ότι η απελευθέρωση του ωραρίου δεν οδήγησε σε αύξηση του συνολικού τζίρου, παρά μόνο σε μεταφορά του από τα μικρά στα μεγάλα καταστήματα· αντίθετα, επιβάρυνε τις τιμές με το αυξημένο λειτουργικό κόστος των επιπλέον ωρών εργασίας των καταστημάτων.⁴⁴

Η ΓΣΕΒΕΕ ανέπτυξε αναλυτικά τις θέσεις της για το ωράριο σε συνάντηση που είχε με τον υπουργό Εργασίας, Ευ. Γιαννόπουλο, τον Μάρτιο του 1996. Κατά τις εκτιμήσεις της, από τις αρχές της δεκαετία του '90, όταν απελευθερώθηκε το ωράριο, σημειώθηκε μια γενική αύξηση των ωρών λειτουργίας των καταστημάτων μέχρι και 20%, με ταυτόχρονη ετήσια πτώση του όγκου λιανικών πωλήσεων. Ο παραπάνω συνδυασμός είχε ως συνέπειες την αύξηση των ωρών εργασίας των ΜΜΕ, τη γενική αύξηση των εξόδων λειτουργίας όλων των καταστημάτων εμπορίου λόγω του παρατεταμένου ωραρίου και την αύξηση του γενικού κόστους εμπορίου στην εγχώρια αγορά, με αποτέλεσμα την αύξηση των τιμών και την επιβάρυνση των καταναλωτών. Επιπλέον, τη διαρροή μέρους του τζίρου των ΜΜΕ του εμπορίου προς τα μεγάλα καταστήματα, καθώς το απελευθερωμένο ωράριο ήταν εξαντλητικό βιολογικά, αύξανε το λειτουργικό κόστος και απαιτούσε προσωπικό από τα μικρά εμπορικά καταστήματα. Οι παράγοντες αυτοί δεν επέτρεπαν στους μικρομεσαίους να αντιμετωπίσουν τον ανταγωνισμό με τις μεγάλες επιχειρήσεις λιανικού εμπορίου. Συν τοις άλλοις, έκανε λόγο για μείωση των θέσεων εργασίας στα μικρά εμπορικά καταστήματα, ενώ στα μεγάλα η αύξηση των θέσεων πλήρους απασχόλησης ήταν μηδαμινή, λόγω της αξιοποίησης της μερικής απασχόλησης. Επιπρόσθετα, η ΓΣΕΒΕΕ επισήμαινε ότι δόθηκαν ισχυρότατα κίνητρα στην εξάπλωση των πολυεθνικών καταστημάτων, με αποτέλεσμα την επικράτηση μονοπωλιακών καταστάσεων στην αγορά, ενώ ο συνδυασμός των ρυθμίσεων του ωραρίου και του καθορισμού τουριστικών ζωνών έκανε δυνατή την καταστράτηγηση της αργίας της Κυριακής.

Από πλευράς της, η Συνομοσπονδία κατέθεσε τις δικές της προτάσεις για το ωράριο, που συνοψίζονταν στους εξής πέντε άξονες: α) ορισμός γενικής έναρξης και λήξης του ωραρίου λειτουργίας των επιχειρήσεων ύστερα από προτάσεις των αρμόδιων οργανώσεων των εμπόρων και επαγγελματιών, β) μέσα στο πλαίσιο του παραπάνω ωραρίου, ορισμός ειδικών ωραρίων για το χονδρεμπόριο και το λιανεμπόριο, ανάλογα με τον κλάδο και την περιοχή, με ειδικές αποφάσεις των νομαρ-

36. Αρχείο ΓΣΕΒΕΕ, φ. Πρακτικά Συνεδριάσεων Προεδρείου 9/9/1991 ως 25/2/1994, Πρακτικά Συνεδρίασης Προεδρείου, 5/9/1993, 18.

37. Τα Νέα, 12/4/1993.

38. Τα Νέα, 13/7/1993· Αρχείο ΓΣΕΒΕΕ, Πρακτικά Συνεδρίασης Προεδρείου, 5/9/1993, ό.π.

39. Αρχείο ΓΣΕΒΕΕ, Πρακτικά Συνεδρίασης Προεδρείου, 5/9/1993, ό.π.

40. Τα Νέα, 29/7/1993.

41. Αρχείο ΓΣΕΒΕΕ, φ. Εξερχόμενα 28/5/1993 ως 5/11/1993, Υπόμνημα προέδρων ΓΣΕΒΕΕ, ΕΕΣΕ, ΓΣΕΕ, ΟΙΥΕ, ΣΕΣΜΕ προς τον Πρόεδρο της Κυβερνήσεως, κ. Κωνσταντίνο Μητσοτάκη, χ.χ.

42. ΦΕΚ 112/Α/6/7/1994

43. Αρχείο ΓΣΕΒΕΕ, φ. Εξερχόμενα 30/9/1996 ως 28/11/1996, Εγκύκλιος Προεδρείου ΓΣΕΒΕΕ, 22/10/1996· Μέλλον Επαγγελματιών-Βιοτεχνών, 17/2/1994, 17/4/1995, 7/12/1995, 29/8/1996.

44. Μέλλον Επαγγελματιών-Βιοτεχνών, 16/2/1995, 9/5/1996.

χών και ύστερα από πρόταση και σύμφωνη γνώμη των ανά τόπους οργανώσεων των ΕΒΕ, των εμπορικών συλλόγων και των συλλόγων εμποροϋπαλλήλων, γ) για τα καταστήματα λιανικού εμπορίου πρότεινε εβδομαδιαίο ωράριο λειτουργίας 48–53 ωρών, τρεις ημέρες διακεκομμένο και δύο συνεχές και το Σάββατο, η λήξη του ωραρίου να είναι στις 15:00, δ) κατοχύρωση της αργίας της Κυριακής, με απαγόρευση λειτουργίας όλων των καταστημάτων εκτός των αμιγώς τουριστικών περιοχών και των σημείων αναγκαίας εξυπηρέτησης των τουριστών, ε) κατάργηση του Π.Δ. 39/92, το οποίο, κατά τη ΓΣΕΒΕΕ, καθιστούσε τεχνηέντως όλη την επικράτεια τουριστική περιοχή. Ο υπουργός Εργασίας δήλωσε ότι η κυβέρνηση δεν είχε καμία πρόθεση αλλαγής του ωραρίου λειτουργίας των εμπορικών καταστημάτων με δική της πρωτοβουλία, εκτός και αν εργοδότες και εργαζόμενοι συμφωνήσουν σε κάποιες διορθωτικές κινήσεις.⁴⁵

Η δήλωση του υπουργού Εργασίας δεν έγινε σε τυχαία χρονική στιγμή, καθώς σε εκείνο το διάστημα, σημειώνονταν έντονες διαφωνίες για το ωράριο, ανάμεσα στους κοινωνικούς εταίρους που μετείχαν στη διαβούλευση για τη νέα Εθνική Γενική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας. Ειδικότερα, οι εκπρόσωποι της ΓΣΕΒΕΕ, της ΕΣΕΕ και της ΓΣΕΕ ζήτησαν να συμπεριληφθεί στο κείμενο της σύμβασης διάταξη με την οποία οι κοινωνικοί εταίροι θα συμφωνούσαν στην ανάληψη πρωτοβουλιών για την επαναφορά των χρονικών ορίων έναρξης και λήξης της λειτουργίας των καταστημάτων, καθώς και για την κατοχύρωση της αργίας της Κυριακής. Η κάθετη άρνηση του Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχάνων (ΣΕΒ) προκάλεσε εμπλοκή στην υπογραφή της σύμβασης, η οποία ξεπεράστηκε μετά την απόρριψη της προτεινόμενης διάταξης από το τελικό κείμενο. Οι εκπρόσωποι της ΓΣΕΒΕΕ, της ΓΣΕΕ και της ΕΕΣΕ υπέγραψαν στη συνέχεια κοινή διακήρυξη για την προώθηση του παραπάνω αιτήματος. Η διακήρυξη πρότεινε ένα πλαίσιο λειτουργίας των καταστημάτων από τις 6:00 ως τις 20:00 το χειμώνα και τις 21:00 το καλοκαίρι και τα Σάββατα από τις 6:00 ως τις 17:00. Παράλληλα, ζητούσε την κατοχύρωση της κυριακάτικης αργίας και επεσήμαινε ότι για τις αμιγώς τουριστικές περιοχές θα πρέπει να ζητείται η γνώμη των συμβαλλόμενων φορέων για τη λειτουργία την Κυριακή.⁴⁶

Το φθινόπωρο του 1996, σημειώθηκαν στην Αθήνα οι τελευταίες κινητοποιήσεις που είχαν ως αποκλειστικό επίδικο το ωράριο. Αφορμή αποτέλεσε η απόφαση 30 επιχειρήσεων, μελών του ΣΕΛΠΕ, να επεκτείνουν από τις 2 Νοεμβρίου το ωράριο λειτουργίας τους το Σάββατο ως τις 20:00 το βράδυ. Το διευρυμένο σαββατιάτικο ωράριο θα αφορούσε όλη τη χειμερινή περίοδο και θα εφαρμοζόταν σε 70 καταστήματα σε Κολωνάκι, Γλυφάδα και Κηφισιά. Στις δύο πρώτες βδομάδες του Νοέμ-

βρη, κοινά κλιμάκια από το Σύλλογο Εμποροϋπαλλήλων Αθήνας και τη Συντονιστική Επιτροπή Αγώνα μικρομεσαίων επιχειρήσεων Αθήνας, με τη στήριξη της ΓΣΕΒΕΕ, διοργάνωσαν διαδηλώσεις και αποκλεισμούς των καταστημάτων που προχώρησαν στην παράταση του ωραρίου. Μπροστά στις αντιδράσεις, ο ΣΕΛΠΕ ανακοίνωσε στις 14 Νοεμβρίου ότι τα καταστήματα θα έκλειναν στο εξής στις 17:30 και όχι στις 20:00.⁴⁷

Η τελευταία σημαντική εξέλιξη σημειώθηκε τον Φεβρουάριο του 1997, όταν οι πρόεδροι του ΣΕΣΜΕ, της ΕΣΕΕ, του ΣΕΛΠΕ και της ΟΥΙΕ υπέγραψαν συμφωνία για νέο ωράριο. Στη συμφωνία αυτή βασίστηκε, τον Μάρτιο του ίδιου έτους, η Κοινή Υπουργική Απόφαση (ΚΥΑ) 1167, η οποία όριζε νέες διατάξεις για το ωράριο. Η ΚΥΑ προέβλεπε ελεύθερη ώρα έναρξης της λειτουργίας των καταστημάτων. Τον χειμώνα, προβλεπόταν τα καταστήματα να κλείνουν στις 20:00 και το καλοκαίρι στις 21:00, ενώ το Σάββατο, θα έκλειναν στις 18:00, ανεξαρτήτως εποχής. Επιπλέον, καθιέρωνε την Κυριακή ως αργία. Το σημαντικότερο ήταν ότι έγινε πιο ξεκάθαρη η δυνατότητα να ορίζονται μικρότερα ωράρια λειτουργίας ανά περιοχή από τα Νομαρχιακά Συμβούλια.⁴⁸

Μια εβδομάδα μετά την υπογραφή της ΚΥΑ 1167, ξεκίνησε το τακτικό Συνέδριο της ΓΣΕΒΕΕ. Το Συνέδριο απέρριψε τις διατάξεις της Κοινής Υπουργικής Απόφασης, με κύριο επιχείρημα ότι καθιέρωνε εβδομαδιαίο ωράριο 70 ωρών.⁴⁹

Το επόμενο διάστημα και ως το τέλος του 20ού αιώνα, επικράτησε στην αγορά το ωράριο της ΚΥΑ 1167, ενώ η κυβέρνηση δεν φάνηκε διατεθειμένη να συνεχίσει τον σχετικό διάλογο, μεταθέτοντάς τον στα Νομαρχιακά Συμβούλια, που όριζαν τις ώρες λειτουργίας των καταστημάτων. Στις κινητοποιήσεις που διοργάνωσε η ΓΣΕΒΕΕ το 1997–1999, το αίτημα για διακεκομμένο ωράριο έως 52 ώρες και κλείσιμο το Σάββατο στις 16:00 παρέμεινε στη λίστα των διεκδικήσεων.⁵⁰ Πλέον, όμως, το βάρος από την πλευρά των ΕΒΕ δόθηκε στη διαμόρφωση τοπικών ωραρίων με ευνοϊκούς όρους, μέσω των Νομαρχιακών Συμβουλίων, βάσει των σχετικών ρυθμίσεων του ν. 2224/94. Στο πλαίσιο αυτό, πολλές τοπικές Ομοσπονδίες ΕΒΕ κατάφεραν να προωθήσουν ανά νομό πολύ πιο ευνοϊκά ωράρια, από αυτά που προέβλεπε η ΚΥΑ 1167.⁵¹

45. *Μέλλον Επαγγελματιών-Βιοτεχνών*, 28/3/1996.

46. *Τα Νέα*, 30/3/1996· *Μέλλον Επαγγελματιών-Βιοτεχνών*, 8/4/1996.

47. *Τα Νέα*, 30–31/10/1996, 4–5/11/1996, 11–12/11/1996, 14–16/11/1996· Αρχείο ΓΣΕΒΕΕ, φ. Εξερχόμενα 30/9/1996 ως 28/11/1996, Δελτίο Τύπου ΓΣΕΒΕΕ, 29/10/1996· Δελτίο Τύπου ΓΣΕΒΕΕ, 5/11/1996· Δελτίο Τύπου ΓΣΕΒΕΕ, 11/11/1996· φ. Πρακτικά Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου 3/3/1996 ως 9/2/1997, Πρακτικά Συνεδρίασης Διοικητικού Συμβουλίου, 10/11/1996, σσ. 17, 31–33.

48. *Τα Νέα*, 17/2/1997, 18/2/1997, 1/3/1997, 4/3/1997, 8/3/1997· *Μέλλον Επαγγελματιών-Βιοτεχνών*, 3/4/1997.

49. *Μέλλον Επαγγελματιών-Βιοτεχνών*, 3/4/1997.

50. Αρχείο ΓΣΕΒΕΕ, φ. Εξερχόμενα 26/11/1997 ως 20/2/1998, Ψήφισμα, 28/1/1998· φ. Πρακτικά Συνεδριάσεων Γενικής Συνέλευσης 14–16/3/1997 ως 17–19/3/2000, Πρακτικά Τακτικής Γενικής Συνέλευσης 13–14/6/1998, 306· *Μέλλον Επαγγελματιών-Βιοτεχνών*, 17/12/1998, 31/11/1999· *Τα Νέα*, 3/12/1998, 3/12/1999.

51. Αρχείο ΓΣΕΒΕΕ, φ. Πρακτικά Συνεδριάσεων Γενικής Συνέλευσης 17–19/3/2000 ως 19–20/3/2001, Πρακτικά Συνεδρίου 2000, 17–19/3/2000, σ. 80–81, 102–103· (Ποταμιάνος, 2019: 353).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1 Αριθμός καταστημάτων χονδρικού και λιανικού εμπορίου και μέση ετήσια απασχόληση – Σύνολο χώρας. Κ= Καταστήματα, ΜΕΑ= Μέση Ετήσια Απασχόληση

	Σύνολο	Σύνολο	Χονδρικό εμπόριο	Χονδρικό εμπόριο	Λιανικό εμπόριο	Λιανικό εμπόριο
Έτη	Κ	ΜΕΑ	Κ	ΜΕΑ	Κ	ΜΕΑ
1977	161.658	322.850	26.760	85.215	134.898	237.635
1980	185.703	378.313	25.104	90.856	160.599	287.457
1984	207.974	375.249	23.035	73.338	184.939	301.911
1998	215.538	452.528	30.723	115.406	184.815	338.122

ΕΣΥΕ, 1978: 140 - 141· ΕΣΥΕ, 1981: 136 - 141· ΕΣΥΕ, 1988: 154 - 158· ΕΣΥΕ, 2000: 176 - 180.

Η διαμάχη για το ωράριο στο ευρύτερο περιβάλλον της Μεταπολίτευσης

Το ζήτημα του ωραρίου αποτέλεσε το αποκλειστικό αντικείμενο πανελλαδικών κινητοποιήσεων σε τρεις περιπτώσεις μεταξύ 1974 και 1999· ειδικότερα, το 1977, το 1988 και το 1990.

Οι κινητοποιήσεις του 1977, ενάντια στην αποδέσμευση του χρόνου λειτουργίας των καταστημάτων από τα ημερήσια χρονικά όρια εργασίας του προσωπικού στέφθηκαν με επιτυχία. Για να γίνει κατανοητή αυτή η επιτυχία, θα πρέπει να τονιστεί ότι η περίοδος της πρώιμης Μεταπολίτευσης, και ιδίως το διάστημα 1975–1979, χαρακτηρίστηκε από έντονες κοινωνικές διεκδικήσεις, που μεταφράστηκαν σε μαζικές κινητοποιήσεις. Την τριετία 1975–1977 δέσποσαν οι κινητοποιήσεις του εργοστασιακού κινήματος, ενώ το διάστημα 1977–1979 χαρακτηρίστηκε από τη διεκδικητική δραστηριότητα κατηγοριών εργαζομένων, όπως οι τραπεζοϋπάλληλοι, οι εκπαιδευτικοί και οι εργαζόμενοι στις ΔΕΚΟ (Μαυρής, 1993: 67–80). Υπό αυτήν την έννοια, οι κινητοποιήσεις των μικρομεσαίων επαγγελματιοβιοτεχνών και εμπόρων το 1977 οργανώθηκαν μέσα σε ένα ευνοϊκό διεκδικητικό περιβάλλον.

Επιπλέον, ο τομέας του εμπορίου ευνοήθηκε από τις πολιτικές ενίσχυσης της ζήτησης και τις μισθολογι-

κές παροχές του διαστήματος 1974–1985. Ειδικότερα, η εισοδηματική πολιτική που ακολούθησαν οι πρώτες μεταπολιτευτικές κυβερνήσεις είχε ως αποτελέσματα τη σημαντική ενίσχυση της εγχώριας ζήτησης και την αύξηση της αγοραστικής ισχύος. Στο διάστημα 1975–1979, οπότε και σημειώθηκε μία πληθωριστική έκρηξη (19,2%), η αγοραστική δύναμη των μέσων αποδοχών των μισθωτών του αστικού τομέα της οικονομίας αυξήθηκε κατά 34,5%, δηλαδή με μέσο ετήσιο ρυθμό 6,1% (Παναζίδης, 2002: 41, 43, πιν. 2.1· Τράπεζα της Ελλάδος, 1982: 54, 58–59). Από την πλευρά του το ΠΑΣΟΚ, στην πρώτη τετραετία του (1981–1985), προχώρησε σε μεγάλες ονομαστικές μισθολογικές αυξήσεις και έδωσε ιδιαίτερο βάρος στον λεγόμενο «κοινωνικό μισθό» (Βαμβακάς & Παναγιωτόπουλος, 2014: ΧLIII). Στο διάστημα 1981–1985 τα πραγματικά εισοδήματα των μισθωτών αυξάνονταν με μέσο ετήσιο όρο της τάξης του 1,1%, ενώ η μέση ιδιωτική κατανάλωση αυξήθηκε κατά 1,9% (Σακελλαρόπουλος, 2014: 283).

Στο πλαίσιο αυτό, ο κλάδος του εμπορίου γνώρισε μεγέθυνση. Οι πολιτικές ενίσχυσης της ζήτησης, που διαμορφώθηκαν κατά την πρώτη μεταπολιτευτική δεκαετία, αποτυπώθηκαν στην αύξηση των καταστημάτων και της απασχόλησης στο εμπόριο. Με βάση τα στοιχεία του Πίνακα 1, από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 ως τα τέλη της επόμενης δεκαετίας⁵² τα καταστήματα λιανικού και χονδρικού εμπορίου αυξήθηκαν κατά 16% και η απασχόληση σε αυτά κατά 20% (Πίνακας 1).

Ωστόσο, μια πολύ σημαντική μεταβολή στον χώρο του εμπορίου ήταν η ραγδαία αύξηση του αριθμού των

52. Οι σχετικές στατιστικές επετηρίδες της ΕΣΥΕ, βασίζονται στις πανελλαδικές απογραφές καταστημάτων που πραγματοποιήθηκαν τα έτη 1969, 1978, 1984 και 1988. Για παράδειγμα, η Στατιστική Επετηρίδα του 1999, χρησιμοποιεί τα στοιχεία της απογραφής του 1988. Το 1988, ήταν η τελευταία χρονιά που πραγματοποιήθηκε πανελλαδική καταγραφή των εμπορικών καταστημάτων, σε ό,τι αφορά πάντα, την περίοδο που εξετάζει η παρούσα μελέτη.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2 Αριθμός μεγάλων καταστημάτων λιανικών πωλήσεων και μέση ετήσια απασχόληση - Σύνολο χώρας

Έτη	Καταστήματα	Μέση Ετήσια Απασχόληση
1980	534	5.581
1987	698	12.431
1999	1.081	19.721

ΕΣΥΕ, 1978: 140 - 141. ΕΣΥΕ, 1981: 136 - 141. ΕΣΥΕ, 1988: 154 - 158. ΕΣΥΕ, 2000: 176 - 180.

μεγάλων καταστημάτων λιανικών πωλήσεων στη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου, όπως φαίνεται στον Πίνακα 2.

Όπως φαίνεται από τα έτη 1987 και 1999 (σ.σ. απογραφές καταστημάτων 1984 και 1988 αντίστοιχα), ο αριθμός των μεγάλων καταστημάτων λιανικής πώλησης αυξήθηκε κατά 55% και το απασχολούμενο δυναμικό τους κατά 59%. Η συνεχής επέκταση των μεγάλων καταστημάτων λιανικής πώλησης είχε ως συνέπεια να καταλαμβάνουν ολοένα και μεγαλύτερα ποσοστά του τζίρου του λιανικού εμπορίου: το 1981 τα σούπερ μάρκετ κάλυπταν το 46% και το 1987 το 56% των πωλήσεων στο λιανικό εμπόριο⁵³

Η εξάντληση του μοντέλου της ανάπτυξης μέσω της ενίσχυσης της εσωτερικής αγοράς οδήγησε το 1985 στην υιοθέτηση του προγράμματος σταθεροποίησης από τη δεύτερη κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ. Οι μικρομεσαίοι βίωσαν άμεσα τα αποτελέσματα της περιοριστικής εισοδηματικής πολιτικής που ακολούθησε το πρόγραμμα στο διάστημα 1985-1987, καθώς τα πραγματικά διαθέσιμα εισοδήματα μειώθηκαν κατά 6,9% (Τράπεζα της Ελλάδος, 2000: 133). Επιπλέον, το πρόγραμμα σταθεροποίησης υπήρξε η πρώτη προσπάθεια για εφαρμογή ελαστικών μορφών εργασίας και απελευθέρωση των δομών της αγοράς (Σακελλαρόπουλος, 2001: 413-419). Σε αυτό το πλαίσιο, εντάσσονται και οι κυβερνητικές κινήσεις του 1987-1988 για την απελευθέρωση του ωραρίου. Οι κινητοποιήσεις του 1988 είχαν βραχυπρόθεσμα θετικά αποτελέσματα για τους μικρομεσαίους, καθώς εκτυλίχθηκαν σε ένα περιβάλλον έντονων κοινωνικών αντιδράσεων για το πρόγραμμα σταθεροποίησης, το οποίο εγκαταλείφθηκε το ίδιο έτος, για λόγους πολιτικής επιβίωσης (Τσάκας, 2018).

Ωστόσο, οι αντιδράσεις των ΕΒΕ δεν μπόρεσαν, όπως έχει επισημάνει ο Νίκος Ποταμιάνος, «να αποτρέψουν την πρώτη αυτή αλλαγή του ωραρίου, η οποία υπήρξε κομβικής σημασίας για τη σταδιακή, αλλά αποφασιστική επικράτηση των μεγάλων εμπορικών επιχειρήσεων στην αγορά τα χρόνια που ακολούθησαν» (Ποταμιάνος, 2019: 352). Είναι άλλωστε ενδεικτικό ότι οι κινήσεις για

την απελευθέρωση του ωραρίου συμβάδιζαν με την αύξηση των μεγάλων καταστημάτων λιανικής πώλησης, που προαναφέρθηκε.

Η πλήρης απελευθέρωση του ωραρίου και η επέκταση των ωρών λειτουργίας των καταστημάτων, που αποτέλεσε το αντικείμενο των κινητοποιήσεων του 1990, εντασσόταν στη λογική της ευελιξίας των εργασιακών σχέσεων και της αγοράς, που προωθούσε η τότε κυβέρνηση. Υπό αυτό το πρίσμα, το 1990 μπορεί να χαρακτηριστεί ως τομή. Και αυτό, διότι η απελευθέρωση της αγοράς και η καθιέρωση ελαστικών μορφών απασχόλησης, υπό τον στόχο της ένταξης στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση (ΟΝΕ), αποτέλεσαν βασικά στοιχεία της πολιτικής ατζέντας όλων των κυβερνήσεων ως το τέλος της δεκαετίας του 1990 (Κατσορίδας, 1995: 76. Σακελλαρόπουλος, 2014: 293).

Η οικονομία άρχισε να επανακάμπτει από το 1994, όταν και προωθήθηκε ένα πενταετές πρόγραμμα σύγκλισης, με στόχο την ένταξη στην ΟΝΕ. Στο πλαίσιο αυτό, σημειώθηκε θεαματική βελτίωση των μακροοικονομικών δεικτών ως τα τέλη της δεκαετίας (Καζάκος, 2001: 484-485. Τράπεζα της Ελλάδος, 2000: 42. Ψαλιδόπουλος, 2014: 347). Η βελτίωση αυτή οδήγησε στην αύξηση των πραγματικών μισθών και εισοδημάτων: στο διάστημα 1995-1999, ο μέσος πραγματικός μισθός είχε μέσο ετήσιο ρυθμό αύξησης 3,08% και το πραγματικό διαθέσιμο εισόδημα, 1,94% (Καζάκος, 2001: 460-461. Τράπεζα της Ελλάδος, 2000: 133).

Οι παραπάνω παράγοντες οδήγησαν και στη βελτίωση της ιδιωτικής κατανάλωσης, η οποία από το 1994 ακολουθούσε αυξητική πορεία, όπως φαίνεται και στον Πίνακα 3.

Κάτω από αυτό το μακροοικονομικό επίπεδο, ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός συνέχισε να βιώνει διαρθρωτικές αλλαγές που επηρέαζαν την οικονομία και τη δομή της απασχόλησης.

Η δεκαετία του 1990 χαρακτηρίστηκε από την υποχώρηση της συμμετοχής του πρωτογενούς και του δευτερογενούς τομέα στο ΑΕΠ και την αύξηση του τριτογενούς (Πατρώνης, 2014: 227). Η συμβολή του τριτογενούς

53. Νέα ΕΒΕ (1988), 15: 39.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3 Ποσοστιαία μεταβολή της ιδιωτικής κατανάλωσης 1990-1999

Έτη	Μεταβολές (%)	Έτη	Μεταβολές (%)
1990	2,6	1995	2,2
1991	2,8	1996	2,3
1992	2,4	1997	2,5
1993	-0,8	1998	2,1
1994	2,1	1999	2,6

Τράπεζα της Ελλάδος, 1999: πιν. ΙΙΙ.1, 74· Τράπεζα της Ελλάδος, 2000: πιν. ΙΙΙ.1, 77.

τομέα αυξήθηκε από 64,4% το 1990, σε 71,2% το 1997 (Καζάκος, 2001: 498). Στο ίδιο διάστημα, η συμμετοχή του εμπορίου στο ΑΕΠ αυξήθηκε σε σταθερές τιμές 1996, από 1,7% το 1990 σε 8,5% το 1997 (Τράπεζα της Ελλάδος, 1999: πιν. ΙΙΙ.2, 76).

Ωστόσο, η παραδοσιακή μικροαστική τάξη, στην οποία ανήκαν οι μικρομεσαίοι επαγγελματιοβιοτέχνες και έμποροι, δεν επωφελήθηκε από την προαναφερθείσα οικονομική μεγέθυνση. Απεναντίας, σε όλη τη δεκαετία του 1990, οι μικρομεσαίοι βίωναν ένα καθεστώς γενικευμένης κρίσης, λόγω των αλλαγών που συντελούνταν στην αγορά, με την επέκταση των μεγάλων επιχειρήσεων.

Κρίσιμο στοιχείο της συγκεκριμένης δεκαετίας αποτέλεσε η επέκταση και συγκέντρωση του κεφαλαίου σε τομείς που αποτελούσαν πεδίο κυρίως της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης, όπως το λιανικό εμπόριο, τα τρόφιμα, η εστίαση και οι επισκευές. Τέτοιες περιπτώσεις ήταν η εξάπλωση των πολυκαταστημάτων λιανικής πώλησης, η δημιουργία αλυσίδων πώλησης και επισκευής οικιακών επισκευών, η ανάπτυξη μεγάλων καθετοποιημένων συνεργείων, οι αλυσίδες εστιατορίων, οι εταιρείες πώλησης άρτου και οι αλυσίδες επώνυμων ρούχων (Σακελλαρόπουλος, 2014: 299).

Επιπλέον, τα πολυκαταστήματα συνέχισαν τη διείσδυσή τους στην ελληνική αγορά τη δεκαετία του 1990. Μόνο το 1992, άνοιξαν σε όλη την Ελλάδα 54 πολυκαταστήματα, πολυεθνικών και ελληνικών συμφερόντων.⁵⁴ Το 1995, το 65%-70% του τζίρου των ειδών πλατιάς κατανάλωσης ελεγχόταν από τα πολυκαταστήματα,⁵⁵ ενώ τα μικρά καταστήματα αντιμετώπιζαν πτώση του τζίρου

τους πάνω από 50%.⁵⁶ Την πίεση που βίωναν οι μικρομεσαίες εμπορικές επιχειρήσεις αναγνώριζε ο Διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος, ο οποίος στην έκθεση του 1997 σημείωνε ότι «η ένταση του ανταγωνισμού στο χώρο του εμπορίου, με τη συνεχή επέκταση των μεγάλων αλυσίδων πολυκαταστημάτων (...) δημιουργεί προβλήματα στις μικρές κυρίως επιχειρήσεις» (Τράπεζα της Ελλάδος, 1999: 100). Επιπλέον, μεταξύ 1993 και 1998, η φορολόγηση των μικρομεσαίων επιχειρήσεων από τα αντικειμενικά κριτήρια αυξήθηκε κατά 336%.⁵⁷

Οι συνθήκες πολυεπίπεδης κρίσης έπληξαν σκληρά τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις (ΜΜΕ), κάτι που μεταφράστηκε σε κλεισίματα επιχειρήσεων και αδυναμία κάλυψης των οικονομικών υποχρεώσεων. Μόνο την τριετία 1989-1991 έκλεισαν 130.000 μικρομεσαίες επιχειρήσεις, ενώ οι ακάλυπτες επιταγές τους έφταναν τα 150 δισ. δρχ.⁵⁸ Το 1994 η κρίση συνεχιζόταν, καθώς κάθε εργάσιμη ημέρα έκλειναν 17 επιχειρήσεις.⁵⁹ Το 1997 σημειώνονταν 12 πτωχεύσεις ΜΜΕ την ημέρα, ενώ τη δεκαετία 1987-1997 έκλεισαν 10.000 καταστήματα τροφίμων.⁶⁰

Όλη αυτή η οικονομική πίεση αποτυπώθηκε στη δραστική συρρίκνωση των μικρομεσαίων. Το 2002, οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις που απασχολούσαν ως εννέα εργαζόμενους στον δευτερογενή και τον τριτογενή τομέα είχαν μειωθεί σε 222.000 από 490.000 το 1988 (Κάππος, 2004: 138).

Μέσα σε αυτό το δυσμενές περιβάλλον, η ΓΣΕΒΕΕ ενέτασσε το ωράριο στο σύνολο σχεδόν των κινητοποιήσεων που πραγματοποίησε στη δεκαετία του 1990, θεωρώντας ότι η απελευθέρωσή του εντάσσονταν στο

54. *Τα Νέα*, 21/10/1992.

55. Αρχείο ΓΣΕΒΕΕ, φάκελος Εξερχόμενα 9/12/1994 ως 31/3/1995, Αποστολή εγγράφων Συντονιστικής Επιτροπής Αγώνα, 20/2/1995.

56. *Μέλλον Επαγγελματιών-Βιοτεχνών*, 26/10/1995.

57. Αρχείο ΓΣΕΒΕΕ, φ. Πρακτικά Συνεδριάσεων Γενικής Συνέλευσης 14-16/3/1997 ως 17-19/3/2000, Πρακτικά Τακτικής Γενικής Συνέλευσης 5-6/7/1999, σσ. 11-13.

58. *Τα Νέα*, 10/10/1992.

59. Αρχείο ΓΣΕΒΕΕ, φ. Πρακτικά Συνεδριάσεων Προεδρείου 10/4/1994 ως 17/9/1994, Πρακτικά Συνεδριάσεων Προεδρείου 17/9/1994, χ.α.

60. *Μέλλον Επαγγελματιών-Βιοτεχνών*, 13/2/1997.

πλαίσιο ενός διαρκούς χτυπήματος των μικρομεσαίων.

Εν τέλει, το θέμα του ωραρίου και της κυριακάτικης αργίας επικαθορίστηκε το 1997, από την ΚΥΑ 1167. Η ουσιαστική κατοχύρωση της αργίας της Κυριακής εκπλήρωνε σε μεγάλο ποσοστό το σχετικό αίτημα της ΓΣΕΒΕΕ. Επιπλέον, επέτρεπε την επίτευξη ευνοϊκών ωραρίων ανά νομό, κάτι που βέβαια σχετιζόταν με τη δυναμική και τις δυνατότητες κοινωνικών συμμαχιών των τοπικών Ομοσπονδιών ΕΒΕ. Και ήταν ακριβώς οι αγώνες που δόθηκαν τα προηγούμενα χρόνια από τους επαγγελματιοβιοτέχνες αυτοί που είχαν δημιουργήσει το κατάλληλο κλίμα για την επίτευξη ευνοϊκότερων ωραρίων.

Υπό αυτήν την έννοια, το ωράριο που θεσπίστηκε το 1997, μπορεί να ειπωθεί ως μια συμβιβαστική λύση ανάμεσα στην πολυσχιδή διεκδικητική δραστηριότητα των μικρομεσαίων και τους προαναφερθέντες στόχους της απελευθέρωσης της αγοράς.

Επίλογος

Με βάση τα παραπάνω, μπορεί να υποστηριχθεί ότι τα συμβάντα γύρω από τη διαμάχη για την απελευθέρωση του ωραρίου ήταν σε άμεση συνάρτηση με τις μεταβολές που συντελούνταν στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό κατά τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης.

Από το 1975 ως το 1988, το θέμα του ωραρίου είχε, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, ευνοϊκή έκβαση για τους ΕΒΕ, για τους λόγους που αναφέρθηκαν. Στη δεκαετία του 1990 επιτεύχθηκαν σημαντικοί επί μέρους στόχοι, όπως η διασφάλιση της κυριακάτικης αργίας και η δυνατότητα διαμόρφωσης ευνοϊκότερων τοπικών ωραρίων. Εντούτοις, το κρίσιμο διακύβευμα για λειτουργικό διακεκομμένο εβδομαδιαίο ωράριο είχε αρνητική τροπή. Μέσα σε ένα διαρκώς μεταλλασσόμενο περιβάλλον,⁶¹ που σηματοδύθηκε από τη διαρκή συγκέντρωση δραστηριοτήτων που αποτελούσαν πεδίο της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης, σε μεγάλες επιχειρήσεις πολυεθνικών και εγχώριων συμφερόντων, οι μικρομεσαίοι μετείχαν στη διαμάχη για την απελευθέρωση του ωραρίου με άνισους όρους.

61. Όπως υπογραμμίζει ο Κώστας Κατσούδας, το συνδικαλιστικό κίνημα των μικρομεσαίων, «βρέθηκε αντιμέτωπο με ένα κύμα σαρωτικών αλλαγών επί των κοινωνικοοικονομικών σχέσεων και των θεσμών που έφερε η παγκοσμιοποίηση, η κυριαρχία του φιλελευθερισμού της αγοράς και το αίτημα του εκσυγχρονισμού στην ελληνική κοινωνία». (Κατσούδας, 2019: 175).

- Βαμβακάς Β. & Παναγιωτόπουλος Π. (2014), «Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80. Κοινωνικός εκσυγχρονισμός, πολιτικός αρχαϊσμός, πολιτισμικός πλουραλισμός», στο Βασίλης Βαμβακάς & Παναγής Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80. Κοινωνικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα: Επίκεντρο, σσ. XXXI–LXXI.
- Καζάκος Π. (2001), *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα 1944–2000*, Αθήνα: Πατάκης.
- Κάππος Κ. (2004), *Ταξική διάρθρωση της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα: Αλήθεια.
- Κατσορίδας Δ. (1995), «Παρατηρήσεις για την 'αποβιομηχάνιση', *Ουτοπία*, 18, σσ. 63–79.
- Κατσούδας Κ. σε συνεργασία με τον Κώστα Κορόζη (2019), *Η ΓΣΕΒΕΕ στον 20ό αιώνα*, Αθήνα: ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ.
- Μαυρής Γ. (1993), *Οι κοινωνικές συντεταγμένες της κομματικής επιρροής: οι σχέσεις εκπροσώπησης στην περίοδο 1974–1985*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα: Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης.
- Μηλιός Γ. (2002), «Το ζήτημα των μικροαστών: ενιαία τάξη ή δύο διακριτά ταξικά σύνολα;», *Θέσεις*, 81, σσ. 59–80.
- Μοσχονάς Α. (1986), *Παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα. Η περίπτωση της Ελλάδας*, Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών.
- Πανταζίδης Σ. (2002), *Μακροοικονομικές εξελίξεις και οικονομική πολιτική στην Ελλάδα. Από τη μεταπολίτευση μέχρι την ένταξη στην ΟΝΕ 1975–2000*, Αθήνα: Κριτική.
- Πατρώνης Β. (2015), *Ελληνική Οικονομική Ιστορία. Οικονομία, Κοινωνία και Κράτος στην Ελλάδα (18ος–20ος Αιώνας)*, Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών.
- Ποταμιάνος Ν. (2019), *100 χρόνια ΓΣΕΒΕΕ, 1919–2019*, Αθήνα: ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ.
- Ποταμιάνος Ν. (2015), *Οι νοικοκυραίοι. Μαγαζάτορες και βιοτέχνες στην Αθήνα 1880–1925*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Σακελλαρόπουλος Σ. (2001), *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση. Πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις 1974–1988*, Αθήνα: Λιβάνης.
- Σακελλαρόπουλος Σ. (2014), *Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, Αθήνα: Τόπος.
- Τσάκας Χ. (2018), «Οικονομία», <http://metapolitefsi.com>.
- Τσουκαλάς Κ. (1986), *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Ψαλιδόπουλος Μ. (2014), *Ιστορία της Τράπεζας της Ελλάδος 1928–2008*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος – Κέντρο Πολιτισμού, Έρευνας και Τεκμηρίωσης.

Πηγές

Αρχεία

Ιστορικό Αρχείο ΓΣΕΒΕΕ

Δημοσιευμένες Πηγές

ΕΣΥΕ (1978), *Συνοπτική Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1977*, Αθήνα.

ΕΣΥΕ (1981), *Συνοπτική Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1980*, Αθήνα.

ΕΣΥΕ (1988), *Συνοπτική Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος 1987*, Αθήνα.

ΕΣΥΕ (2000), *Συνοπτική Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος 1999*, Αθήνα.

Επίσημες εκδόσεις

Εφημερίδα της κυβερνήσεως, ΦΕΚ (1994)

Τράπεζα της Ελλάδος (1982), *Η ελληνική οικονομία. Ερευνητικά δοκίμια και στατιστικές σειρές*, τ. II, Αθήνα.

Τράπεζα της Ελλάδος (1999), *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 1997*, Αθήνα.

Τράπεζα της Ελλάδος (2000), *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 1999*, Αθήνα.

Τύπος

Αναφέρονται μόνο οι εφημερίδες και τα περιοδικά που αποδελτιώθηκαν συστηματικά και όχι μεμονωμένα φύλλα που χρησιμοποιήθηκαν

Κλαδικός Τύπος

Βιοτέχνης (1988, 1990, 1992)

Μέλλον Επαγγελματιών-Βιοτεχνών (1977, 1988, 1994–1999)

Νέα ΕΒΕ (1988)

Τύπος πανελλαδικής εμβέλειας

Τα Νέα (1975, 1977, 1988, 1990, 1992, 1993, 1996–1999)